

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

V. Köt. — 8. Szám.

EMLÉKBESZÉD
GREGUSS ÁGOST

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA

FELETT.

BÁNÓCZI JÓZSEF

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1889. JANUÁR HÓ 28-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 20 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

GREGUSS ÁGOST

A M. T. AKADÉMIA RENDES TAGJA

FELETT

BÁNÓCZI JÓZSEF

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1889. JANUÁR 28. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1889.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

GREGUSS ÁGOST

EMLÉKEZETE.

Épen hat éve, hogy megindulva állottam a régi szálló alacsony szobájában, hol GREGUSS ÁGOST még néhány rövid hónappal azelőtt halványuló reménynyel küzdött az emésztő kór ellen. A kitárt ablakon lanya sugárral ömlött be a januári nap s a távolban a laguna kék hulláma ölelkezett a felhőtlen égbolttal. A derűs csend, az enyhe fény, a végtelenségbe vesző szemhatár, mintha az ő őszhangos, szerény, ideálokra törő lényét példázta volna. Magam előtt láttam az átszellemült arcot, a nyugodt tekintetet, melyben nem a testi fájdalom, nem a haláltól való félelem, hanem a hívő bölcsész lemondása tükröződött. S úgy képzeltem, hogy ez ablaknál ülve írta e szép sorokat :

Mért félni a haláltól? semmi más a
Mint lelkünknek végleges fölocsudása.
Jobb létre szenderülés? — Nem lehet,
Jobb létre ébredés az átmenet.

S haza jött meghalni — fölébredni.

E gazdag és nemes életpályát egy GREGUSS-sal rokon és hozzá méltó elme volt hivatva az Akadémia színe előtt megújítani. De Győry Vilmos kora sírba szállott. Így én nyújtom a megdicsőültnek a késői koszorút, mely azonban friss és hervadhatatlan, mert általam, érdemetlen által, az Akadémia, és neki nyújtja. A nemzeti tudomány és nemzeti műveltség bajnoka volt GREGUSS, s a mily kimagaslók az érdemei, oly

előkelő a hely, melyet magának tetteivel emlékezetünkben, egyéniségével szívünkben biztosított.

Ez egyéniségének leghódítóbb vonása gyengéd szive, önzetlen odaadása volt. Családjához, barátjaihoz, eszméihez igaz, benső szeretettel ragaszkodott, melyet az élet és munka kéje-kinja csak edzett és erősített. Anyjáról énekli az ifjú :

De bár dicsőség számomra nem ragyog :
Nekem dicsőség, hogy gyermeked vagyok.

S a férfiú, midőn eltemeti :

Most már én reám vár a koporsó.

Feleségével megható versenyt folytat, melyikök élje túl a másikat, mert «azé a bánat, a ki itt marad». S midőn öcscsét festi fölötte mondott emlékbeszédében, mily megindítóan nyilatkozik családi érzése, hűsége, szerénysége, odaadása! Az egyszerű méltató sorok közül felénk dobban a sebzett szív, föl-fölzokog a sajgó fájdalom.

A pap és verselő unokája, a tanár és író fia tudós pályára készül. Eperjesen, a hol születik, majd Pozsonyban, hová a család költözik, végzi első tanulmányait: e két határvárosban, hol a magyar szellem — különösen öt-hat évtizeddel ezelőtt — az idegennel még harczolt, de már társult is. S midőn a 20 éves ifjú 1845-ben a hálai egyetemet keresi föl, már jártas külföldi nyelvekben és irodalmakban: úgy szólván csak ethnographiailag kerül új viszonyok közé, nem szellemileg is.

Németországban akkor Hegel világbíró rendszere már rég befejezte diadal-útját, s a hívek a kiegészítés munkájával, az ellenfelek a bírálat fegyverével egyaránt bomlasztották az abszolút tudás egységes, büszke épületét. Megkezdődött újra az induló pontok vizsgálata, az elvek harcza, zajosan, szenvedélyesen, akár a középkori theologiai viták idején. Magok a hívek a külső támadás és belső egyenetlenség kettős nyomása alatt két pártra szakadnak s a radikális irány táborának s közlönyének, a híres Évkönyvek kiadó helye, épen Hála volt.

GREGUSST jó csillaga vezette az akkori német tudományos életnek ez egyik gócpontjába. A bölcsész környezet, melybe került, a bölcsész nevelés, melyet nyert, állandó befolyással voltak reá. Oly műveltséget sajátított el, melynek íróink akkor nem igen voltak bőviben. S a hálai egyetemi philosophusok nem voltak a speculatio homályos, egyoldalú szakemberei. Ulrici foglalkozott a költészet történetével is, s Shakspereről írt műve már akkor nagy tekintélyben állott. Erdmann, a legszellemesebb német philosophus, egyúttal a legnépszerűbb író tudott lenni; az ő stylusára valamennyi hegelista büszke volt. Ennek fölolvadásai vezették be GREGUSST a hegeli dialektikába, fogalmainknak e sok leleménynyel kieszelt mesterséges formalismusába, mely az ellentéteket azon tudattal párosítja és a belőlök eredő egységeket azon meggyőződésben rendszerezíti, hogy az abszoltnak magyarázza mivoltát. S a mihez GREGUSS elméje úgy is hajlott, itt kifejlődött és meggyökerezett benne: előszeretete a meghatározás, osztályozás és arányítás iránt, melynek aesthetikai tudományunk nem egy igaz becsű sikerét köszöni.

Az ifjú philosophus, hazai irodalmi hagyományok alatt fejlődven, szaktudománya mellett verseléssel is foglalkozik. A magyar népköltészet némely termékeit lefordítja németre, és még húsz év múlva is dicsekedve említi, hogy ez első műve ugyanazon hóban jelent meg, mint Erdélyi első magyar gyűjteménye.

Nem látjuk-e a hazatérő ifjúban a későbbi férfiút? «Félig-meddig hegelista», fordít, költészettel foglalkozik. De meleg szíve vágyát is ki kellett elégítenie: a derék Stierrel barátságot köt, melyet változatlan hűséggel haláláig ápolt.

Itthon a huszonegy éves ifjút a szarvasi gymnasium fogadja tanárául, Vajda Péter utódjakép. A legmeghasonlottabb elme után az, ki esze és szíve, tehetsége és vágya céljait egymáshoz birván arányítani, a megelégedésre mintegy született; az izgult rajongó után az, ki mindig elválasztja a költészet ünnepnapját a munka prózájától, kinek lelkesedése is nem a képzelet heve, hanem a megvalósítandó három egy eszme nyomában kél. A romantikus költő-író után az ébredő új irány fejlődő aesthetikusa.

Az irodalmi központtól távol és a vele való összefüggés nélkül, irodalomra adja magát. Verseket ír, fordít, s megírja a *Szépészet alapvonala*it. És a mit így csupán tudása és tehetsége belső ösztönének engedve megalkot, erejével és gyöngéivel a leghivebben tükrözi egyéniségét. Epigrammái jobbadán ötletek, de finoman élezve, enyelgő nyelven; nem ostoroznak haraggal, nem túlzással vetnek alapot a gúnynak; a ferdeségek föltüntetése csak mosolyt csal ajkainkra. Költőjük nem mulattatni akarja olvasóit, hanem nevelni, javítani; ezért szól hozzájuk jóakarattal, bizalmasan, akár a későbbi meseíró. Corneille *Cidjének* fordítása is egyéni. Az eredetinek fellengő páthosza, ünnepi hangja helyébe tartózkodó merevség és hideg szabatosság lép. Alig is van írónk, kiben csekélyebb a szónoki hév, kit kevésbbé ragadna a szók árja. Így jellemzik tartalmas emlékbeszédei is nemcsak fölvelt tárgyakat, hanem magát az író is. Keleti eredetünk páthosza benne a kitétel csiszoltságává lohad; ereje nem a szenvedély festése, hanem a képzetek és fogalmak czélütő, józanul mérlegelő kifejezése. Nála a szó mindig gondolatot takar; az érzés nemes előkelőségét hirdeti e gondolatok tudományos, társadalmi, nemzeti — mindig ethikai alapon álló czélzata, és az érzés melegét a tanácsra, útbaigazításra, segítségére mindig kész-volta.

A *Szépészet alapvonalai* számot tevő munka e tudományunk szaggatott történetében, s GREGUSS dicsősége a kitüntető fogadás, melyben Szontagh Gusztáv a Kisfaludy-Társaság színe előtt részesítette. Német aesthetika az magyar nyelven előadva. «Magyar tudományos írótól többet nem lehet kívánni annál, mint hogy tudományát azon fokra állítsa, melyen a világirodalomban áll.» E könyv gondolatmeneténél határozóbb volt aesthetikai irodalmunk fejlődésére egyszerű, világos, egészben magyaros nyelve. Hegeli eszméket ad Hegel nyelve nélkül. S a mi már itt mutatja a nemzeti tudóst: a könyvben sűrűn érjük a magyar vonatkozásokat: a hivatkozást költőinkre, nyelvünkre, műveinkre.

GREGUSS forrongó és biztató fejlődését megakasztotta az a nagy csapás, mely egész nemzeti életünkre nehezedett. A veszélyeztetett szabadság a maga védelmére hívta föl a

honfiakat és a megoszló munkában serény ország egységes nagy táborra lett az elszánt hősöknek. GREGUSS is karddal cserélte föl tollát. Minek az ő békés költészete, midőn a nemzeti szellem ágyúk dörgésében szólal meg? Minek az ő tudománya, ha megszűnünk létezni?

S midőn a legigazságosabb ügy elbukott és a hatalom parancsszava súlyosodott az elkábult országra, GREGUSS azon lelkes csoporthoz csatlakozott, mely az alélt nemzetet élesztette, bátorította, újult erővel övezte. Az a tizenkét év, melyben a nemzet írói e szent földadatot fáradhatatlan munkával, önfeláldozó leleménynyel állandó martiromság közepett végeztek, örökké dicsőséges lapja lesz a magyar elme történetének. Szabadságharczával az egész nemzet eredménytelenül tiltakozott a jogelkobzás ellen; szellemi munkásságukkal a nemzet írói föltámasztották halottaiból az államot és a jogot. Kitetszett, hogy az írók méltók a nemzethez, és hogy nem veszhet el a nép, mely ily írókat szül; kitetszett, hogy magunkba olvasztva az európai műveltséget, mint az ősök a kardot, oly vitézül és diadalmasan forgatjuk immár elménk győzhetetlen fegyverét. Mint Révai idejében — most másodszor mentette meg az irodalom a nemzetet. E hősök története még nincs megírva, de tetteik emléke örökké fönmarad.

Ez időbeli működéséről egy ízben GREGUSS — méltatlan támadás által kihíva — szokott szerénységével maga is szól: «A forradalom alatt az irodalomban, a köztanácskozásokban s a táborban igyekeztem polgári kötelességemnek eleget tenni; 1849-ben tanári hivatalomtól megfosztottak s bujdosóvá tettek; 1852-ben hadi, 1863-ban katonai törvényszék előtt állottam s meglaktam az aradi kazamattákat, a nagyváradi kastélyt s a pesti Károly-kaszárnyát; az ötvenes és hatvanas időben tizenkét éven át részt vettem abban a guerilla-harczban, melyet a magyar journalistika az osztrák sajtóosztály hivatalnokaival harczott; azokhoz tartozom, bár csak mint közember, kik a nemzet jogaiért koczkáztatták életüket és vagyonukat, szabadságukat és kényelmöket.»

Irodalmi működése, melyet ez időben kifejtett, nem állott mindig arányban nagy tehetségével és műveltségével, s azon körben sem igen mozoghatott, mely felé hajlamai és

tudományos készsége vonzották. Ez épen az e korbeli írók egyik hősi jellemvonása: ahhoz fogtak, a mire szükség volt; a köznek szolgálatában mintegy kivetköztek önökből. Mihelyt egy-egy új lap megindulhatott, dolgoztak bele, csak-hogy megmaradjon. Alig volt valakinek külön szakja; a kritikus, a matematikus, a historikus, az aesthetikus, az államférfiú, a regényíró, a költő hazafiságból beáll journalistának. És a journalistának sincs külön szakja: a vezérczikkiró regényt fordít, a szinbíráló napi ujdonságot ír, vagy megfordítva. Mindenki tizfelé százfélét ír. Soha egy nemzetnek kitünőbb hirlapírói nem voltak, mint a magyarnak, időszakai sajtója ez aranykorában.

GREGUSS is közéjük tartozott. Toldy ajánlatára bejut a «*Pesti Napló*»-hoz, majd a «*Magyar Sajtó*» főmunkatársa; Hunfalvy Jánossal szerkeszti a «*Család könyvé*»-t, Pompéry Jánossal az «*Ország*»-ot; a «*Regelő*», «*Divatlap*», «*Uj Magyar Múzeum*», «*Életképek*», «*Szépirodalmi Lapok*», «*Budapesti Szemle*», «*Divatcsarnok*» hozzák értekezéseit, cikkeit, tudósításait; fordítja Sue, Montépin, Maquet regényeit; de lefordít egy bölcsészeti jogtudományt és philosophiai kézi könyvet is; de ismerteti és méltatja régibb és újabb irodalmunk kiválóbbjait eleven és tartalmas jellemrajzokban, melyek ma is érdemelnének figyelmes olvasókat; de szerez egy magyar verstant és készít egy német-magyar tudományos műszótárt; de ír két vigjátékot, melyek egyikével akadémiai díjat nyer. Így ad szépirodalmat és közvetít tudományt, éber őre és magyarázója a napi eseményeknek és a magyar elme multjának föltüntetésével és jelen irodalmi termékeinek bíráló méltatásával a nemzethe erőt, hitet és bizalmat önt.

E sokfelé ágazó munkásság viszont jó hatással volt őreára. Szemköre tág, műveltsége egyetemes, tolla könnyed és tiszta lett. Ez évek journalismusa általában jó iskolája volt a magyar prózának sok tekintetben. A nemzeti bélyeg helyébe gyakran színtelenség vagy épen idegenszerűség lépett ugyan, de kifejező és fordulatos lett, változatos és könnyed.

Ez években határozódott meg GREGUSS írói és tudományos magatartása is. A mit öcséről mond, őt is jel-

lemzi: «hajlékony elme» volt. Nem mintha meggyőződéseit untalan változtatta volna, hanem azon nemesb értelemben, a mint maga meghatározza, hogy «az okszerű meggyőződésnek mindenkor nyitva állott». Benne is ez vetette meg szellemi sokoldalúságának alapját, de ízlése és ítélete fejlődésének lehetőségét is.

Azon korban, midőn GREGUSS ifjúvá érlelődött, irodalmunkban egyre hódítóbban lépett föl a népies — romanticismusunk ez eleme — úgy mint az Kisfaludy és Vörösmarty és ezeket fölülmulólag, Czuczor költeményeiben nyilvánul. Ezt vallotta a közönség népies költészetnek. De GREGUSS már ekkor fölkeresi a népdalt magát, a forrást, mely ifjit és elevenít. Most föllép Petőfi és dalaitól csakhamar visszhangzik az ország. Műköltészet-e ez még? Kétkeltek benne sokan és köztők GREGUSS is. Igen, GREGUSS. A mit a mindig rövidlátó rosszakarat annyiszor használt ellene fegyverül — semmi okunk azt itt, e helyen és az ő emlékének szentelt ez órában mellőznünk. És nem juttatjuk a gáncsolók eszébe, hogy a negyvenes évek derekán írt GREGUSS egy költeményt Petőfi dicsőítésére is. Nem szükséges a tényt menteni, sem védeni — csak megérteni. GREGUSST az ízlés fejlődésének története igazolja. A régibb iskola hatása alatt megállapodott ízlés nem természetes-e, hogy az újban csak ennek bontó hatását látja, csak a változás nyugtalanságát érzi, és túlzónak, szabálytalannak tartja, a mi az újnak lényegére tartozik? Olvassátok meg a példákat GREGUSS egyik könyvében: voltak, kik Shaksperenek csak szonettjeit dicsérték, s akadt, ki Molièreben csak a jó színészt látta. És nem nyilatkozott-e nálunk Toldy még másfél évtizeddel később is Petőfi hangja, iránya ellen? Nem azt tanultuk-e az iskolában Toldy könyveiből, hogy Petőfi és Arany epigonok — tanultuk akkor, midőn már az egész nemzet ítélete megczáfolta? Kritikus, ki az igaz elveken épülő ízlés alapján belát mintegy a jövőbe, vajmi kevés van — és hogy GREGUSS e kevesekhez nem tartozott, azt hibájául rójjátok föl?

De GREGUSS fejlődött: nemcsak megérte az új irány uralmát, hanem meg is értette és magába olvasztotta örökbecsű eredményeit.

Nyelv tekintetében is fejlődött. Midőn föllépett, a magyar stylus nagyobb forrongásban volt, mint valaha. E kor irodalma tanulságos példa arra, mint sínyli meg a próza a hagyomány tekintélyének hiányát. A tudomány gyökeret kezd verni irodalmunkban, és a tudósok azt hívék, hogy a szellemi foglalkozás ez új ágának új nyelvre van szüksége. A magyar nyelvújítás e második korszaka ép oly radikálisan, ép oly felforgatólag indul meg, mint az első. De míg Kazinczy később mérsékelte elveit és gyakorlatát — e mozgalom egyelőre ellenőrzés és bírálat nélkül folytatja ártó útját. Kazinczy az ízlés nevében indította meg regeneráló művét, és ugyancsak az ízlés vonta meg neki és híveinek az önként elfogadott szűkebb határokat. Az új tudományos prózának szabotosság és rövidség kellett, terminológia és nomenclatura — minden, csak ízlés és grammatica nem. Mi vetett volna hát neki gátat? Vörösmarty csak a költészet nyelvét tette óvatosabbá, magyarosabbá; a kötetlen nyelvnek még nem akadt Vörösmartyja, sőt a széppróza nagy részt a tudományos stylus szülte szellemnek került hatása alá. Nem érik be nyelvünk eddigi alakjaival, töveivel, kifejezéseivel; a nyelv mintegy holt anyag az író kezében, melyet ő alkot tetszésének egyéni törvényei szerint. Az írás nem nyelvművészet többé, hanem nyelvmesterség lett.

E szellem hatása alatt írta meg GREGUSS Széptana alapvonalait, melynek stylusa híven tükrözi korának nyelvbéli önkényét; sőt a fiatal aesthetikus úgy a szófejtés mint a kiejtés tanulságaival egyaránt ellenkező új helyesírást próbál ez első művében meghonosítani, mely — hivatalos bírálója jellemző szavai szerint — mivel a szabályokkal nem ellenkezik, nem gáncsolható ugyan és minden író jogköréhez tartozik, de felette csak a közönség és az írók többsége határozhat. Húsz évvel később azonban ő maga panaszkodik, hogy a magyar nyelvet németül kezdték írni, hogy a magyar társalgás annál műveltebbnek látszott, minél magyartalanabb volt, s hogy az írók azzal az erős hittel németesítették, hogy magyarosítanak. S újabb tíz év múlva, midőn irodalmunkban a második nyelvújítás túlzásai ellen a második orthologiai küzdelem folyik, GREGUSS azt rokonérzésével kíséri

és czikkeivel támogatja s hogy mellette határozottabb állást nem foglalt, saját irodalmi használatán kívül, tán leginkább az ő előkelő egyéniségének oly kevésbé tetsző harczyai okozta. De átdolgozta epigrammáit és a Cidet és régibb aesthetikai tanulmányait. Fejlettebb voltának a nyelv tisztasága nemcsak a műgond, hanem — úgyszólván — a lelkiismeret kérdése volt.

S a philosophiai fejlődés tekintetében is mekkora a különbség a hálai egyetem hallgatója és az 50-es évek írója között! GREGUSS a fiatal lélek fogékonyságával szívja magába a szellemet, mely környezé, s az önállóbb elme áthasonító erejével teszi az elfogadottat sajátjává. Hálában a hegeli levegő pantheistikus volt, és GREGUSS is a természet összességének cél- és törvényszerűségében, rendjében és szabályosságában látja az örök istenség megnyilatkozását, s a húsz éves ifjú ez alapon fejti ki magának a világegyetem összefoglaló rendszerét. De tudományos nézete nem vált lelke meggyőződésévé; itthon más foglalkozás és más gondolkör félbeszakíttatja vele megkezdett philosophiai tanulmányait, és csakhamar a hazai irodalom bölcsészeti nézetének hatása alá került. Irodalmunk pedig egyetlen befolyást sem tűrt el oly kelletlenül, fogadott el oly tökéletlenül, mint éppen a philosophiáét. Világnézletek alaphangjai visszhangra találtak, metaphysikai szövevényök, tudományos megokolásuk elől elzárkóztak. Még irodalmi romanticismusunknak is — eltérően a többi irodalmakétól — csak egyetlen pantheistája akad, GREGUSS szarvasi elődje, Vajda Péter személyében. És ő benne is csak a természet kultusának rajongása az; irodalmi pantheismus, nem philosophiai. S bölcsészeti irodalmunk sem próbált a dolgok végső okainak rejtekébe hatolni. Neki a világnézletek különfélesége jobbra megannyi kategoriája a külföld philosophiai fejlődésének, s mert túlnyomólag ethikával foglalkozik, elmellőz mindent, a mi kényelmes rendszere magyarázatát nehezítené. Korántsem vádkép mondjuk ezt, de megállapítjuk a tényt — valamint ama másikat is, hogy GREGUSSnak harmoniára törő elméje szakítva ifjúkora alaktalan hevével, mintegy ösztönszerűleg csatlakozott a nézethez, melyet a közszellem egyedül helyeselt. De nemcsak ezért tette; neki, ki a pantheismus kerülő útján tért vissza hozzája, az élő, teremtető isten

fogalma problema-oszlató tan lett, melyhez kétkedésben edzett elméje szolgáltatta az okokat s szíve a tisztult vallásos érzés igaz buzgóságát.

Igy fejlődött, nemesült és állapotodott meg GREGUSS működése minden irányában. Izlése, nyelve, világnézlete nem ellenkezett a közönségével, de a magasabb színvonal, melyre mindeniket kipróbált egyéniségének belső értéke s értelmi erejének győző hatalma emelte, GREGUSST, ha nem is az irányadók, de a mesterek közé sorozta. S valamint munkássága többfelé ágazott, de csak egyet czélt: nemzete művelését, azonképen erősített ő benne a kritikus, a tudós és a bölcész is egyet: az író, ki amarra, épen mint ilyen, e kor viszonyai között, leginkább lehetett hatással. GREGUSS az író, oly kimagasló alak, kit a köz-elismerés fejlettebb irodalomban is a kiválóak közé sorozna. Kölcseyről szólván, GREGUSS úgy jellemzi az író, hogy neki is ihlet kell mint a művésznek s a mit alkot, kell, hogy szintén mű legyen; megvan architektonikája mint az építésznek, színvegyítése mint a festőnek, hangrendszere mint a zenésznek, csak hogy mesterségesebb valamennyinél; a szabatos szerkezet az ő alkotásainak is alapföltétele; neki is úgy kell rendezni gondolatait, hogy az olvasó lelkét abba a hangulatba bűvölje, melyben a tompább elme is fogékonnyá lesz az eléje táruló eszme iránt; szükséges, hogy az író behatoljon a lelki munkálkodás titkos műhelyébe s lesse meg a rugókat, melyek érzelmeinket és gondolatainkat indítják. Valóban GREGUSSban nem közönséges mértékben volt meg mind e képesség — de volt ennél több is. Sorai közül nemes szív dobban és nemes jellem int felénk; érezzük, hogy minden tudásának és oktatásának alapja az a tiszta meggyőződés, melyet az élet harcza és az elmélkedés munkája benne meggyökereztetett, mely a legtisztább erkölcsiség alapjain nyugszik s a legszentebb eszmények kultusán épül. Mű, a mit GREGUSS megalkot, de nemcsak aesthetikai értékű, hanem ethikai is.

Ilyenül találta GREGUSST az új kor, melynek 1858-ban pirkadott föl hajnala. A hatalom bilincsei lazultak, oldóztak s erőnk önalkotta tárháza, a magyar szellem otthona, megnyílt a nemzetnek. Az Akadémia után, két évvel később, a

Kisfaludy-Társaság is megkezdhetette működését, s az egy évtizedig és tovább tartó kénytelen szünet után újra megtehették a tagválasztásokat. Az írók és tudósok hosszú sorának nyújthatta akkor a két intézet az ország tapsai mellett az ország elismerését. Egy részök azóta itt hagyta dicsőségét nekünk, a másik mind maig emeli munkásságával nemzetünk tekintélyét — emléköket és nevöket megőrzi hálánk és érdemök.

E férfiak sorába tartozott GREGUSS ÁGOST is. —

Az engedményt a jog, a kitartást a győzelem követte, s nemzeti életünk föllendülése nyomán föltámadt az állami lét. Bús éjjelünk örei a szabadság napfényénél szabadon választott munka után láthattak, tehetségök és hivatásuk szerint. GREGUSSNÁL is a szétszórt munkásság helyébe egyelőre a többirányú lép, hogy mindinkább egyetlen központ köré csoportosítsa esze és tudománya gazdag készletét.

Első dolgozata ez új korban «*A balladáról*» aesthetikai irodalmunknak mind maig egyik mesterműve. Mióta Arany János «Toldi»-ját megkoszorúzhatta, nem volt a Kisfaludy-Társaságnak ily fényes sikerű pályázata. Az idevágó aesthetikai és költői irodalom teljéből merít anyagot és tájékozást; a nép- és műköltészet egyenrangú forrásai s az idegen eredetű buvárlatok mellett hazai írókból is annyit tud elének tární, annyira számba vesz minden ötletes mondást és fejtegetést is, hogy e részben, legmagyarabb széptani monographiánkkép, irodalmunknak még mindig utól nem ért mintája. Eredménye pedig, mely a balladát és románczot egyenrangú valófajokul mutatja be, úgy vélem, aesthetikai tudományunknak állandó vívmánya. Kérdésbe tehető: az ő kiváló elemező tehetsége nem csalódott-e, midőn hasonló sikert várt a részletekre is kiterjedő osztályozástól, mely már magában sokkal összevágóbb és szabatosabb, semhogy helyes lehetne. A jogosult fölosztást eredménye igazolja: a dolog lényegébe enged betekintést. A helyes osztályozás, mely a jól magyarázott tények összetartozó nagy csoportján épül, épen e lényegesnek legrövidebbre fogott definitiója — meghatározás dióhéjban. A költészet minden rokon alkotását azonban külön osztályozni, fogamat nélküli fáradozás, mert a

költészet az életet tükrözi. S tudjuk: csak a természetet lehet osztályozni, az életet nem.

Ki sem lehetett alkalmasabb GREGUSSNÁL *«Arany balladái»*-nak magyarázatára. E kommentárja az első irodalmunkban, mely a mellett, hogy a tárgyalt műfaj alapos és teljes ismeretén alapszik, a külföld helyes mintái szerint, aprólékos és szerető gonddal terjed ki a magyarázandó költemény mindennemű részletére — nem, hogy írója sokoldalú tudását csillogtassa, hanem a megértetés céljából; egyúttal az Arany-irodalom méltó alapvetése. GREGUSS nagy érdeme, hogy ő vitte be a *«ballada Shakspearejét»* az iskolába s ő terjesztette a nagy közönség körében Arany halhatatlan művészetének fölismerését. Mert mint Dante, Shakspeare, Goethe, Arany sem népszerű e kitétel szokott értelmében; gondolati tartalmánál, művészi tökélyénél s előkelő voltánál fogva nem is lehet az. Aranyt szorgos kutatással kell magunkévá tenni, hogy birhassuk. Nagy föladat vár még e részben majdnem tétlen irodalmunkra, melynek munkásai megtanulhatják GREGUSSTÓL, hogyan állhatnak előkelő elmék is a nagynak szolgálatába.

Arany után Shakspeare. A britt költő magyar kiadását ő intézi, fordításai között — két darabbal — tisztes helyet foglal, s megírja az Akadémia megbízásából egy nagy kötetben *«Shakspeare pályáját»*. E könyvéből tetszik meg leginkább, mily olvasott, mily tudós, mily nagy philosophiai műveltségű. Egy egész meglevő irodalmat akar közvetíteni s egy egész hiányzó irodalmat pótolni. Innen e műben lépten-nyomon a sok idézet, mely azonban mindig megvilágítja a fölvetett kérdést, jellemzi az idézett író és dicséri GREGUSS finoman distingváló szellemét. S e mellett a munka nagyjában mégis önálló. Shakspeareben a saját világnézetét találja GREGUSS, melyet nem másunnan kölcsönzött, hanem önmagából fejtett ki. Mindenki — úgymond — a maga képét látja Shakspeareben, s mindent kiolvasnak belőle, mint a bibliából. S mit olvasott ki ő? Hogy Shakspeare a szeretet és megbocsátás hirdetője; hogy mint emberek mind egyenlők vagyunk, a király nem több, a zsidó nem kevesebb; hogy eszménye a harcban kivitt erény, a gonosztevőktől irtózik

a lelki betegek, sőt az állatok iránt is szánakozó; hogy szellemére keresztény, de nem dogmatikus, nincs benne vak-hit, sem hitetlenség; hogy hiszi a lélek halhatatlanságát, hiszi az istent; hogy dualista; hogy a tért meg időt, mint Kant, nem nézi valónak; hogy a politikában conservatív a legjobb értelmezés szerint; hogy hirdeti az öröklés jogát mint Darwin; hogy erős hazafi. Tudományban, hitben, szerezetben ime ily nemes-előkelően s a modern világnézlettel ennyire egyezően gondolkodott erkölcsi, vallási, bölcselmi és politikai tekintetben — Shakspere talán, GREGUSS bizonyosan.

E nagyobb művei alkotása közben kisebbekre is szakít időt. 1871-ben a hála adóját rójja le Toldy Ferencz irányában, mindkettejükhöz egyaránt méltó alakban. Ő indítványozza a Kisfaludy-Társaságban a magyar irodalomtörténet megalapítója felszázados írói működésének megülését; ő ünnepli egyik legmelegebb s legtartalmasabb beszédével s egy terjedelmes könyvészeti munkával magyarázza el, mennyire méltó Toldy a nemzetnek is örök hálájára. Majd kiadja két kötetben *«Tanulmányait»* a magvasabb és gerjesztőbb ilyenműi gyűjtemények egyikét irodalmunkban. 1878-ban összegyűjti *«Meséit»*, majd négy évvel később *«Verseit»*.

Meséinek megírására, úgy tetszik, nem a költői önkényesség vitte, hanem azon aesthetikai megfigyelése, hogy e műfaj nálunk, érdemetlenül, mintegy kiveszöbén van; s vitte azon philosophiai ösztönzése, hogy ethikai világnézetét a rendszer elriasztó merev formái helyett a költészet megnyerő, enyelgő leplebe burkolva terjeszszé a végből, hogy tanítson és javítson. Mint ifjú korában mindennap egy epigrammot, most talán minden héten egy-egy mesét ír — de az önmagával legszigorúbb kritikus most is csak a legjavát adja közzé. Derült szemlélődés, csöndes humor sugárzik felénk GREGUSS műzsájának e legjellemzőbb alkotásaiból. Az élet és világ melegszívű megfigyelése szolgáltatja tárgyait; nem hajhászszá épen a cselekvényt, az emberi gyarlóságok egy-egy vonása, az állatok szájára adott egy-egy elmélkedés elég anyag neki, hogy hozzá fűzhesse erkölcsi, társadalmi, hazafias czélzatait. A mesterkéetlen hang és nyelv, az egyszerű kép és kifejezés,

a nyelvnek a szabad sorokban is lüktető rhythmusa jellemzi valamennyit. Akárhányszor jobb a tanulság, mint a mese, vagy megfordítva — de az a tanulság, melyet mi vonhatunk belőlök az íróra, ennek legfőbb dicsősége: hisz a világ és emberek jóságában és a jóság intéző, hódító hatalmában, szereti felebarátját, gyűlöli a bűnt és bízik istenben.

E hit és érzés szól verseiből is. Nincs bennök szenvedély, sem rajongás, de hűség és melegség. Egy erős, de önmegadó lélek, egy edzett és türelmes jellem, egy megelégedett, odaadó, szerény szív és elme nyilatkozik meg bennök, melynek bensősége nem egyszer a csendes ábrándozás sejtelmes varázsával köt le. Így midőn feleségének írja születése napjára:

És ime, boldogabb vagyok ma,
Mint ama boldog reggelen:
Jövők mit ígért mosolyogva,
Komoly való ma és jelen:
Egymásnak élve vigaszául,
Lelkünkbe béke s üdv hatott,
S szerelmünk csendes páholyából
Nézzük a zajgó szinpadot.

Soha egy durva hang, egy érzéki kép meg nem bontja sem költészetében, sem prózájában azt a tiszta harmóniát, melyben GREGUSS nemes lénye és előkelő gondolkodása változatlanul állott. A zajos politikai és irodalmi pártküzdelmeknek is csak visszhangja hat föl hozzá, s ha ő maga érzi az ösztönzést, hogy közéjük vegyüljön, a vitapontokat mindig magasabb szempontból nézi és ítéli, melyek az ellentétek elsimítására, kibékítésére alkalmasak. A személyek kultusától távol marad, a sikernek nem gyűjt tömjént, de az eszméknek és az igazságnak önzetlen, áldozó papja.

E tulajdonságai is a férfiút mintegy hivatásszerűleg a tanítói pályára utalták, melyre már a fejlődő ifjú lépett. A szarvasi lyceum kikötő-pont volt erjedő tettvágyának, a honnan elméje hódító vállalatait készült intézni. Ám a sors másképp határozott. Kiragadta őt az élet és közelet harczába s csak huszonegy év küzdelmes munkája vetett véget «szellemi földönfutásának». De az élet és tudás bölcseségének

kincseivel megrakodva jut a révpartra, tér «otthonába», hogy a mit szerzett, a mit gyűjtött s magából kifejtett, készséggel, szeretettel, lelkesedéssel osztogassa.

GREGUSS volt az első, ki fővárosi egyetemünkön — 1870-ben — meghívás útján töltötte be állását, s az első, ki külön e célra alapított tanszékből hirdette az aesthetika tanait, azon tudományét, melyet — mint írja — állandóan «a magáénak» vallott. GREGUSS ama boldog emberek közé tartozott, kiktől, mert keveset kívánnak, a sors nem tagad meg sokat. Első nagyobb önálló munkája a Szépészet volt; érettebb tanulmányai közben mindig vissza-visszatér rá: változtat, módosít, javít; s a férfiúnak megadatott első kísérlete alapvonalait kidolgozhatni, nem mint sokfelé elfoglalt író újságok vagy folyóiratok türelmetlen hasábjain, hanem mint az egyetem tanára, ismételve, élőszóval, hallgatói számára. A mire, úgy szólva, született, nagyrészt megvalósíthatta.

Hallgatóival, mint barát és atya, mindent közölt, a mije volt; hatott rájuk tudományával és jellemével, tehetségével és szívével. Az aesthetikán kívül magyarázta nekik Aranyt és Molièret, Madáchot és Shaksperet. Nem unta ismételni hogy csak sokoldalúság őrzi meg lelkök fiatal fogékonyságát, s ha tudósok lesznek, műveltekké is kell lenniök. Szaktudományát fejtegetvén, megkedveltette velök az elvont gondolkodást, a költőket magyarázván, nemesítette érzelmeiket és izlésöket. Mi sem jellemzi őt e részben inkább, mint okadása, hogy miért oly ritka egyetemünkön az érintkezés tanár és hallgató között: szerinte erről «leggyakrabban az ifjak tartózkodása» tehet.

Vele szemben azonban nem voltak «tartózkodók». Lelkesedve csüggték ajkain a tanteremben, tisztelettel, szeretettel környezték otthonában. A mint Hálában Tholucktól látta, de szíve is parancsolta, ő is maga köré gyűjté hallgatóit, érdeklődött ügyeik és tanulmányaik iránt, fejlesztette őket bírálat- és buzdításával. S midőn az ifjúság, viszonzásúl ennyi szokatlan jóságért, egyetemi tanársága tizedik évfordulóján arany tollat nyújt neki, az ő ernyedetlen törekvése, mely mindig új célokat: új kötelességeket tűz eléje, a hódolat adományában szerényen és nemesen intést lát arra, hogy az ifjúság kezébe

mielőbb aesthetikát adjon, «melylyel épen tíz esztendeje tartozik».

GREGUSS aesthetikája széles alapú philosophiai tanulmányaiból sarjadt, melyekhez egyetemi pályája legszebb emlékein kívül hajlama vonzotta és képessége utalta, s ha irodalmunk és viszonyaink az ily tehetség fejlődésére nem volnának oly állandóan kedvezőtlenek, GREGUSSal mint újabb történelmünknek Kölcey és Eötvös mellett harmadik önálló philosophusával dicsekedhetnénk. Így az előzmények, a folytonosság és a kölcsönhatás termékenyítő talaja híján az ő tehetségének fája sem ereszté elég mélyre gyökereit, sem minden gyümölcsét meg nem termé' — de a melyeket nyújtott, azokban meg-megeredő philosophiai irodalmunk gazdagodását üdvözölhetjük.

Akadémiai székét GREGUSS «A materialismus hatásairól» mondott beszédével foglalta el. Ki sem volt nálánál alkalmasabb czáfolatára e tannak, mely mindent tud és előtanulmány nélkül teszi a lét titkait hozzáférhetőkké. Németországban a materialismus érthető reactio volt egy. félszázad megúnt speculatioja ellen; nálunk philosophiai dilettantismus maradt, mely épen ezért nagyobb hullámokat is vert, mint Kant és Hegel együttvéve, de nyomot nem hagyott. Az európai eszmeáramlatok befogadására szomjas ifjúság fejlődésének egy mozzanata volt az, mely, mint Hegel szerint a Schellingé, a közönség előtt folyt le — s mely biztató jel lett volna, ha legalább néhány, érettebb korában, tudományos philosophiai törekvéseknek is igyekszik vala visszhangot keltetni. E téves irány ellen fordul később GREGUSS elmés és szellemes föl-olvasásával «Az egyetlen tudományról» is, s úgy vélem, hogy e kor jövődjő történetírója aligha fog e mozgalomnak egyebet tudhatni be érdemül, mint hogy irodalmunknak e mind maig legkitünőbb népszerű philosophiai értekezésére alkalmat adott. E harcban több GREGUSS részéről a lendület mint az eszme, a meggyőződés mint az ok, s inkább idézetekkel czáfol, mint fejtegetéssel; de nemes hév jellemzi, az ideálért való lelkesedés és az örök eszményinek belső, átértzett, igaz tisztelete.

GREGUSS a materialismusban nem metaphysikája fogyatékos meglétét, nem psychologiája tudománytalan voltát bírálta,

hanem tőle első sorban az ethika és művészet tiszta elveit féltette és rendszer-voltát, világnézleti ambícióját ostromolta; a materiának önálló létét nem tagadta, sőt hirdette.

GREGUSS a dualismus híve volt.

Descartes, ki a philosophiának új kort nyitott, ez elvet vallotta, de Kant óta a metaphysikai kutatások a tudományosabb monísmus felé terelték az elméket. És meglepetve látjuk, hogy a német philosophia tanítványa egy könnyen czáfolható analógiát elég erős alapnak vél arra, hogy a mindenség kettéosztását rajta fölépítse. Mintha a philosophiában is az új kor legelején kellene kezdenünk, mint mindenben, a mi irodalmunk és műveltségünk eleme és része lett. Van positiv és negativ sark, így tanít a természettudomány. És GREGUSS: a kettősség ez elve mindenütt és mindenben uralkodik: ott az erők és jelenségek világa, a szerves és szervetlen, lelkes és lelketlen lények csoportja; emberben test és lélek; lélekben ismerés és cselekvés, akarat és ítélet, lelkiismeret és értelem, erkölcs és tudomány — és így tovább a részletekben is e dogmatikus módszer eleve kieszelt eredményei szerint. Az egésznek logikai tagozottsága gyönyörű és kifogástalan; metaphysikai alapvetést, vagy csak forma szerinti bizonyítást is hiába keresünk.

Értekezéseiben is világnézlete részleteinek csak néhány szálát találjuk, melyek nem elég erősek arra, hogy a gondolatok rendszeres következtetéseit megbírnák. «Valamint — így szól a materialismus elleni küzdelmének positiv tétele — a merő anyag létezik, úgy a merő szellem is; és a lét nem ellentéte a szellemnek, hanem a szellem csak egyik módja a létnek.» Bacon inductióját támadóival szemben helyesnek bizonyítja; a materialisták és Fechner ellenében Leibniz monasait vallja igazi atomoknak; Renan ellen azt vitatja, hogy a pantheismus az atheismusnak csak egy bizonyos neme, s a modern tudomány az egyéniségben látja a haladás igaz elvét. Ez ötletes, széthulló eszmék, a mint nem egy talajból fakadtak, nem egy gyökér hajtásai, nem is hozhatók olynemű belső összefüggésbe, hogy egyet: a világot, az universumot valósággal magyaráznák.

De igenis magyarázzák összeségökben GREGUSS össz-

hangos egyéniségét, előkelően nemes gondolkodását. Neki a tudomány: erkölcs, objectiv nyilvánulásában; az igazság objective: tudás, subjective: erény, az ízlés: széptani lelkiismeret és a lelkiismeret: erkölcsi ízlés. Nem biztató kezdet-e, hogy az első magyar elméjű philosophiai rendszer az erkölcsiséget helyezi mindennek fölé, hogy az eszmék örök érvényének hirdetője? Lehet — és hiszszük, hogy lesz — oly philosophiánk, mely a tárgy egészének felölelését kritikával fogja párosítani, hol nemcsak a homály fog hiányozni, de a mélység is meglesz, nemcsak a rendszer külső egysége lesz hiánytalan, hanem az induló pontok tudományos biztossága, a részek kritikailag bizonyított tartalmi arányossága is. De állandóan fog utánzandó példaképül megmaradni GREGUSS harmonicus tisztasága, ideális lendülete és erkölcsi tartalmassága.

A symmetriát, a harmoniát mintegy a lelki szükséglet kényszerével keresi s a költő lelkesedésével ünnepli, s ha világnézetének philosophicusabb színt ad vala, bizonyos, hogy az összhangot teszi középpontjává. Így is, akár a nagy német rendszeralkotók, majdnem hypostasálja. «Az összhang — így szól — kívánja, hogy a tudományos igazságok az életben is érvényesüljenek; kívánja, hogy az erkölcs változatlan elveinek is megfeleljenek; kívánja, hogy az ember ős érzelmével is egyezzenek, mely a tökéletesség eszményeért lánkol s fonák és együgyű, sőt vérengző nyilatkozataiban is magasabb rendeltetéséről tanúskodik; kívánja, hogy az eszmény valóságára utaljanak, mint az egyetemes összhang kútfejére.»

Íme az optimismus rendszere, mint világnézetének betetőzése. E felfogása nem annyira eszének, mint inkább szívének dicsősége és eredménye. Egy formai elv nevében követeli s a hittal támasztja, valamint a pessimismust is nem okok alapján tartja «elfogult»-nak, s elegendő czáfolatát látja a tényben, hogy vallója az életet magától el nem veti. GREGUSS egész lénye az optimismusra utalta: elnézése, türelmessége, emberszeretete; a reális lét folyása is élesztette és edzette azt benne: boldog volt élteben, sikeres törekvéseiben és ambíciójában. S mily jellemző GREGUSSRA! «Az optimistának az — így mond — egyik előnye, hogy maga is jó iparkodik lenni» — így lát ő az optimismusban nemcsak fölfogást

a világról, hanem egy megvalósítandó ethikai eszmét; ezért nem ismer szünetet buzgósága, sem ünnepnapot munkakedve: az élet és tudomány zavarát, ellentétét föl kell dolgoznia elméjében, kiegyenlítenie szívében, hogy az universumban lüktető harmóniát magára nézve is csorbitatlanul föntartsa.

Optimismusáról maga GREGUSS vallja, hogy az «a mindenségnek kiválóan aesthetikai fölfogása» és következése a szép-tani eszméknek, melyekkel leginkább szeretett foglalkozni. Valóban, az aesthetikából indul ki GREGUSS egész philosophiai elmélkedése és ő hozzá tér vissza. Cél- és középpontja az hajlamainak és tanulmányainak. Ezért nem únja ismételni, hogy az igazságnak legmértöbb alakja a szépség; ezért, mint Oerstednek, neki is elve, hogy minden tudomány a szépnek előadásán végződik.

Nem hiába mondta GREGUSS az aesthetikát a maga tudományának. Alig van irodalmunkban, kiben több volt a hozzá való előtanulmány és szeretet, képesség és lelkesedés. A magyar elme történetében GREGUSS neve aesthetikánk fejlődése menetével mindenha kapcsolatban marad. Tehetségének izmosodását, nézeteinek tisztulását leghivebben tükrözi Széptana. Ehhez készül egy egész munkás életen át ifjúkora lendületével és férfi ereje teljével, és — ez életének nagy fájdalma és tudományunk nagy vesztesége — nem irhatta meg az egészet tulajdon kezével.

Egyik legszebb fejezetét a *Magyar költészettanban* bírjuk. A művészetek legelsejét tárgyalja itt oly tömör tartalmassággal, oly telített műveltséggel és oly mesterien tiszta előadással, hogy benne szakember is haszonnal kereshet eligazodást. GREGUSS az iskolának szánta, és úgy vélem, hogy egy évtized múlva, a mire tanulók és tanárok jobban felfőnnek hozzá, legkitűnőbb tankönyvünkül lesz elismerve.

Rendszeres Széptanát tanítványai adják ki. A munkával, melyet oly sikerrel oldanak meg, hálára kötelezik a magyar tudományt.

E műben ritka hűséggel nyilatkozik meg írójának egész valója: erkölcsi világnézlete, mely bennünket is az ideálok szolgálatának igyekszik megnyerni, és előkelő szelleme, mely finom elmésségével és átlátszó tisztaságával GREGUSST tudo-

mányos irodalmunk példaképévé avatja. De megnyilatkozik értelmi ereje is minden fényével és árnyékával egyetemben.

Első műve, Szépészete, alapjában nem Hegelből, hanem a nagy mester iskolájából indul ki; Rendszeres Széptana nagyjában a Hegel uralmát követő amaz eklektikus iránynak hajtása, melyet a philosophia története idealrealismusnak nevezett el. A speculatiót ő is csak elméletileg mellőzi, s ha aesthetikáját inductivnek mondja, feledi, hogy a tudomány ezen többet ért véletlenül alkalmazott tapasztalati példaknál vagy természettudományi analógiáknál. A hegeli aesthetika anyagát dolgozza föl GREGUSS a maga dichotomiáinak szigorú egymásutánja szerint. A dialectikai processus amott, bár mesterkelt, de eleven folyamatban mutatja be a fogalmak levését és változását; GREGUSS eleve kész eredményekre kényszeríti rá a maga merev formáit. Innen van, hogy nála gyakran inkább a fölosztás schematizmusa áll elő, mint a valóság képe, hogy a létezők oksági kapcsolatát a fogalmak kölcsönhatása képviseli, mintha a dolgok és szép művek világa föl-osztandó anyag volna, nem magyarázandó tárgy. Mint egyéb műveiben, GREGUSS a Széptanban is inkább leír, mint magyaráz, és inkább magyaráz, mint bizonyít. S aggodalommal látjuk, hogy merészen elmellőzi Kant óvó intését a tudományok határainak tiszteletben tartásáról. GREGUSS feledi, hogy föladatait minden tudomány önkényt meghatározhatja, természetét nem. S nem meglepő-e, hogy a képzelettel, melynek termékeny fogalma az aesthetikában már Solger óta honos, GREGUSS Széptanának még lélektani alapvetésében sem találkozzunk?

Ellenben a részletekben mennyi a lelkiismeretes gond és foganatos munka, a finom megfigyelés és tudományos becsű észrevétel! Izlés és tanulmány, műgond és stylus ritka összhangban egyesülnek, azzá téve a munkát, a minek a művészetet hirdeti írója: nemesíti érzésünket, gondolkozásunkat és erkölceinket, éleszti a hazafiságot s nemzeti önérzet lángját. A mit tanult, GREGUSS magába olvasztotta mint igazi tudós, és a mit tudott, azt közkinccsé tette. Ő honosította meg nálunk a rendszeres aesthetikát mint tudományt, és a philosophiát, mely addig csak külön szak, legfőlebb külön

szaktudomány volt, Erdélyi előkészítő munkássága alapján, ő vezette be újlag irodalmunkba — nemcsak művészi stíljével, hanem azon általános eszmei tartalmánál fogva, melylyel a világ egészéről igyekezett képet adni. E sikerét GREGUSS az aesthetika révén és kapcsán érte el: az egyetlen alkalmas módon, mert széptani műveltségünk alapját már Révai és Kazinczy óta erősítjük. A németeket philosophiájok vezette Baumgarten aesthetikájához, bennünket GREGUSS aesthetikája a philosophiához. Az elvont gondolkodás mestersége és előadásának művészete immár be van vezetve nemzeti irodalmunkba. S a kezdemény sikere bizonyára kezessége újabb eredményeknek.

E siker és a haladás műveltségünk és ízlésünk annyi más terén GREGUSS nevéhez marad csatolva. Az idő meg fogja őrizni műveinek egy részét, és e művek egyénisége emléket — az íróét és a tudósét, kiben a hit összeolvadt a tudással, a munka az ideállal, a szív a bölcseséggel; kiben rendületlen volt a bizalom nemzete jövőjében, az emberiség haladásában és az eszmék megváltó, győző erejében. Emlékbeszédében Toldyról mondja GREGUSS e mélyértelmű, igaz szavakat: «Az élőknek legjobb tanítói a halottak».

Tanuljunk GREGUSS-tól.
